

*Олена В'ячеславівна Лебедєва,
відділ теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ ЯК НАСЛІДОК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Природне право, як одне з найпоширеніших понять політичної і правової думки, являє собою сукупність або звід принципів, правил, прав, цінностей, які є природними для людини, а отже, не залежать від певних соціальних умов і держави. Природне право завжди виступає як категорія, яка оцінює в певному політичному суспільстві правову систему та закріплює в ній суспільні відносини. За багатовікове існування природного права його зміст коливався залежно від історичних умов, а також соціально-політичних позицій.

Відповідно до природно-правового підходу право за своєю природою, змістом, сутністю є природним і належить людині від народження. Природне право — це право, передане людині ззовні і має пріоритетне значення. Воно є первинним щодо норм позитивного права. Представники цієї теорії вважають, що в ньому найбільш повно знайшли своє втілення об'єктивні властивості і цінності «справжнього права». Воно наділяється відповідною абсолютною цінністю і призначене бути зразком та критерієм якості чинного позитивного права.

Нині, коли неспроможність правового позитивізму, який абсолютизував умовний характер права, внаслідок чого право зводиться до сваволі та маніпулюванням з боку влади, зростає інтерес до теорії природного права, завдяки якій були обґрунтовані ідеї невід'ємних прав людини і правової держави, в якій зв'язок між правом і мораллю нерозривний. Це дозволяє нам зупинитися на світоглядно-методологічних підставах природно-правового підходу.

В основу вчення про природне право покладена ідея про те, що всі правові норми повинні ґрунтуватися на об'єктивних засадах, підставах, які не залежать від волі людини (суспільства). Оскільки прикладом об'єктивних засад вважається природа, то право, яке не залежить від волі і бажань людини, було названо природним.

Теорія природного права спрямована на пошуки особливої реальності права, а не на пошук реальності державно-владних настанов. Вона тісно пов'язана з ідеалістичним світоглядом. Оскільки під природним правом у його узагальненому значенні розуміють надпозитивну інстанцію або «сукупність всіх надпозитивних обов'язків людської практики» [1, с. 51], то особливість природно-правового мислення полягає в розмежуванні і співставленні права та закону з позицій принципів справедливості. Це означає, що природно-правове мислення має на меті знайти підстави позитивного права і критерії його оцінки, а отже, виявляє себе в двох аспектах: онтологічному та аксіологічному [2, с. 55–63].

Онтологічний аспект природно-правового мислення являє собою відповідь на питання «що є право?». У цьому аспекті сутність правових явищ («феномену права») розкривається через поняття «справедливість», а природно-правове мислення виконує функцію пояснення сутності і розуміння сенсу права. Тут вирішується завдання виявлення принципів справедливості (ідеї права) та здійснення їх філософсько-світоглядного обґрунтування.

В аксіологічному аспекті здійснюється оцінка позитивного права («закону»), ґрунтуючись на уявленнях про сутність (сенса) права. Тут природно-правове мислення стосовно «закону» (правопорядку взагалі) виконує критичну функцію. Ці два аспекти, дві функції природно-

правового мислення взаємопов'язані між собою, оскільки мають на меті пошук справедливості сутності права і критерію оцінки закону.

Таким чином, зазначимо, що сутність природно-правового мислення полягає у філософській і, насамперед, моральній критиці права і держави. У процесі цієї критики відбувається зваження правових та державних відносин на відповідність їх сутності та змісту. Отже, ця критика спрямована на легітимацію та обмеження права і держави.

У зв'язку з цим природно-правове мислення набуває особливої соціальної значущості у перехідний період розвитку суспільства, який характеризується загостренням протиріч між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, тобто досвідом переживання несправедливості. Тому найбільш активно і плідно природно-правові концепції розвиваються у періоди реформ і змін. Разом з тим природно-правове мислення містить у собі елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, тим самим заперечуючи існуючий порядок речей [3]. Відомо, що в Новий час була популярною утопічна модель, яка побудована на «дихотомії» природного і громадянського станів, а засобом переходу від одного стану до другого був суспільний договір. Однак ці гіпотетичні стани не є ілюзією, вони мали і мають реальний стимулюючий вплив на свідомість і поведінку людей. Адже людина, яка перебуває під враженням нової дійсності і натхнення нею, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту.

Для людини зміна одного правопорядку іншим, як правило, очікується встановленням якогось «раю», ідеального гармонійного стану людства (вищої справедливості). І хоча насправді такого «раю» на землі встановити неможливо, людина не може про нього не мріяти. Однак це не просто мрії, а вираження сутності саме правової реальності, що має моральний (деонтологічний) характер. Реальність природного права являє собою реальність людського імперативу досягнення «раю людяності», тобто «ідеального гармонійного стану, заснованого на засадах вищої справедливості, як життєвої вимоги, яка пред'являється самому собі в процесі людського співіснування кожному, хто став людиною хоч в якійсь мірі».

Таким чином, те спільне, що притаманне різноманітним формам природного права, може бути виражене формулою «критика держави і права» і «боротьба за гуманізацію правопорядку». Імператив гуманізації протилежне втілення [4, с. 11–14].

Слушно буде виокремити декілька підходів до типологізації концепцій природного права:

1. В його основі — ключові категорії природно-правового мислення: «природа», «розум», «природа людини». Залежно від того, на яке із цих понять робиться акцент, виокремлюються і різні типи природно-правових концепцій: натуралістичні і теологічні, що апелюють до світового порядку; раціоналістичні — до розуму; антропологічні — до природи людини. Перевагою перших було прагнення підкреслити вищий характер права, проте недоліком було прагнення вивести природне право із буття. Другий акцентує увагу на ідеї права, відзначає силу людського розуму, проте ставить перед ним недосяжні завдання, вважаючи, що зусиллям одного лише розуму, без звернення до реальних обставин, можливо сконструювати ідеальну систему права, яка була б взірцем для будь-яких правових систем. Третя вказує на зв'язок права із сутністю людини, однак при трактуванні цієї сутності (природи людини) зазвичай втрачався гуманістичний сенс права;

2. Залежно від розуміння сенсу права слід розрізняти «старе» і «нове» природне право. Перше характерне для традиційних суспільств і насамперед для Середньовіччя, де була природна нерівність людей, і тому справедливість трактувалася з акцентом на групові привілеї (дворянству, духовенству тощо), тобто за принципом «кожному по його силі, і чину». Також слід згадати про просвітницький абсолютизм XVII ст. (Ж. Боден, Т. Гоббс, Б. Спіноза). Вимога рівності — це обмеження рівності громадян перед встановленим державою законом, тобто державою, якій громадяни делегували свої права заради миру і власної безпеки. «Нове

природне право» у наш дні одержало назву прав людини, бере свій початок в епоху Реформації на основі обґрунтування права на свободу совісті як основоположного «вродженого» права і являє собою основу юридичної доктрини Просвітництва. У XVIII ст. «вроджені» права отримали статус «невідчужуваних прав», які обмежили свавілля держави і встановили свободу і рівність не тільки між громадянами, а й між громадянами і державою;

3. За способом обґрунтування ідей права концепції «нового природного права» можна поділити на: натуралістичні, деонтологічні і логоцентриські, які розрізняються трактуванням онтологічного змісту природного права. Остання розуміється як така, що існувала до позитивного права (як закон природи), над позитивним правом (як моральний ідеал) і в самому позитивному праві (як його розумне ядро). Наведені типи класичних учень природного права представлені такими видатними філософами, як Дж. Локк, І. Кант і Г. Гегель.

Центральною ідеєю ліберальної філософії Дж. Локка є ідея невідчужуваних прав людини. На думку Дж. Локка, розум змушує нас визнати існування прав незалежно від домовленостей або угод, які могли б стати підставою для їх виникнення. Індивіди в «природному стані» володіють трьома «невідчужуваними правами» — на життя, на свободу, на власність. «Всі люди рівні і незалежні, тому жоден із них не повинен завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі або власності іншого, оскільки всі люди створені одним всемогутнім і мудрим творцем» [5, с. 103].

«Невідчуженість» права на життя обґрунтовується у Дж. Локка тим, що людина є творінням і слугою Бога; право на власність — тим, що вона втілює в собі працю; право на свободу — тим, що людина є паном над самим собою. Поняття природного права у Дж. Локка має імперативний характер. Це означає, що людина повинна більше володіти правами, ніж володіє ними в реальності. Таким чином, відбувається підміна сутнісного і тим, що повинно бути, оскільки стверджується, що людина в «природному стані» володіє правами в буквальному сенсі. Натуралізм Дж. Локка утопічний в силу виведення «громадянського стану» людини з «природного», і обґрунтування місії держави захищати незалежність приватної власності громадян від будь-якої суб'єктивної волі. Подолати недоліки натуралістичних теорій природного права вдалося І. Канту, який поклав в основу принцип суб'єктивності. За І. Кантом, витоки моральної і правової ідей слід шукати не у зовнішньому світі, як у Дж. Локка, а у внутрішньому світі суб'єкта. Право є «належне право», не закон, а правовий ідеал. Таким чином, право, за І. Кантом, не має нічого спільного з тваринною природою людини, а звернено до розуму. Таким чином, науковець формулює загальний правовий закон, який говорить: «Роби зовні так, щоб вільний прояв такого свавілля був сумісний зі свободою кожного, згідно із загальним законом» [6, с. 140]. Цей закон виступає моральним законом, а етика, на відміну від знання законів позитивного права, покладає на людину обов'язок виконання права. Тим самим у І. Канта принципи права і моралі одні й ті ж, а отже, критерієм для оцінки позитивного права є мораль, яка походить від розуму.

Г. Гегель, як і І. Кант, шукає критерій права у людській свідомості. Однак витоки права, за Г. Гегелем, знаходяться у сфері духу, який відрізняється поділом на протилежності і боротьбою між спробами звернутися до природи, яка характерна для епохи Просвітництва (Дж. Локк). Підхід І. Канта до побудови ідеалу через внутрішнє моральне почуття вбачає підстави для легітимації права всередині самого права. Його природне право і розумне, і дійсне. Розумне воно тому, що його можна віднести до сфери справжньої реальності, до того, що є, а те, що є, з його точки зору, є Розумом. Дійсне воно тому, що як сутність, яка здійснюється у динамічних національних правопорядках, долучається до існування (позитивного права як ірраціональної форми історичного буття) і стає дійсним (єдиним, соціально-історичним явищем Розуму). Воно є Розум у стані світового здійснення, і саме в цьому діалектичному сенсі слід розуміти вислів Г. Гегеля про те, що «філософська наука про право має за свій предмет ідею права — поняття права і його здійснення» [7, с. 46–47].

Природне право — це думка, що підлягає здійсненню в кожній душі (у свідомості кожного суб'єкта права) і в кожному людському суспільстві (у вигляді інститутів сім'ї, громадянського суспільства і держави), тому воно є щось «належне», але не в сенсі протилежності сущого, а саме здійснене. Таким чином, усі міркування Г. Гегеля про право — це «явища», які відповідають сутності.

Природне право у Г. Гегеля — це безумовна сутність позитивного права, його внутрішня смислова сутність, загальна логічна основа. Співвідношення між правом природним і позитивним є співвідношення роду та виду. Природне право — це жива сутність права, що втілює себе в позитивному правопорядку. Отже, якщо для позиції Дж. Локка джерелом принципів природного права була природа як доправова інстанція, а відкривалися вони за допомогою розуму і втілювалися у позитивному законодавстві, для І. Канта вони представляли собою принципи, що відкриваються розумом у самому розумі, які були лише критичною інстанцією для оцінки існуючого права, для Г. Гегеля вони представляли собою іманентну сутність будь-якої системи позитивного права, розумну складову суспільного буття людини [4, с. 11–14].

Таким чином, перевагою природно-правового світогляду є те, що завдяки зверненню до ідеї права воно не відчуває труднощів у вирішенні питань про заснування та критерії права. Водночас недостатня увага до реальних умов робить проблематичним застосування такого підходу до формування законодавства. Але перевага цього способу осмислення правової реальності у тому, щоб надавати критичну оцінку правовим інститутам, а також знаходити момент їх узгодження зі зміненими цінностями, а отже, наближати вітчизняне законодавство до міжнародних стандартів.

Список використаних джерел

1. *Хеффу О.* Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффу. — М. : Гносис, 1994. — 328 с.
2. *Лебедева Т. П.* Роль школы естественного права в формировании западной политико-правовой традиции / Т. П. Лебедева // Полис: Политические исследования. — 1998. — № 6. — С. 55–63.
3. *Ильин И. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/library/il/02/01.html>.
4. *Зарубина О. А.* Естественно-правовое мировоззрение: вчера, сегодня, завтра / О. А. Зарубина // Вестник южно-уральского государственного университета. Серия «Право». — 2007. — № 9 (81). — С. 11–14.
5. *Локк Дж.* Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк ; под ред. И. С. Нарского. — М. : Мысль, 1985. — Т. 1. — 623 с.
6. *Кант И.* Метафизика нравов / И. Кант // Сочинения : в 6 т. — М. : Мысль, 1996. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 107–638.
7. *Гегель Г.* Философия права / Г. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.

Лебедева О. В. Розвиток природно-правової теорії як наслідок формування правового світогляду

Стаття присвячена розвитку природно-правової теорії як наслідку формування правового світогляду. Відповідно до природно-правового підходу право за своєю природою, змістом, сутністю є природним і належить людині від народження. Природне право — це право, передане людині ззовні і має пріоритетне значення. Воно є первинним щодо норм позитивного права. Представники цієї теорії вважають, що в ньому найбільш повно знайшли своє втілення об'єктивні властивості і цінності «справжнього права». Воно наділяється відповідною абсолютною цінністю і призначене бути зразком та критерієм якості чинного позитивного права. Зроблено акцент на тому, що сутність природно-правового мислення полягає у філософській і, насамперед, моральній критиці права і держави. У процесі цієї критики відбувається зваження правових і державних відносин на відповідність їх сутності та змісту. Отже, ця критика спрямована на легітимацію та обмеження права і держави. У зв'язку з цим природно-правове мислення набуває особливої соціальної значущості у перехідний період розвитку суспільства, який характеризується загостренням протиріч між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, тобто досвідом переживання

несправедливості. Тому найбільш активно і плідно природно-правові концепції розвиваються у періоди реформ і змін.

Ключові слова: право, держава, природно-правова теорія, правовий світогляд.

Лебедева Е. В. Развитие естественно-правовой теории как следствие формирования правового мировоззрения

Статья посвящена развитию естественно-правовой теории как следствия формирования правового мировоззрения. Согласно естественно-правовому подходу право по своей природе, содержанию, сути является естественным и принадлежит человеку от рождения. Естественное право — это право, переданное человеку извне и имеет приоритетное значение. Оно является первичным по отношению к нормам позитивного права. Представители этой теории считают, что в нем наиболее полно нашли свое воплощение объективные свойства и ценности «настоящего права». Оно наделяется соответствующей абсолютной ценностью и предназначено быть образцом и критерием качества действующего позитивного права. Сделан акцент на том, что сущность естественно-правового мышления заключается в философской и, прежде всего, моральной критике государства и права. В процессе этой критики происходит взвешивание правовых и государственных отношений на соответствие их сущности и содержания. Итак, эта критика направлена на легитимацию и ограничения права и государства. В связи с этим естественно-правовое мышление приобретает особую социальную значимость в переходный период развития общества, характеризуется обострением противоречий между идеалом и действительностью, новыми прогрессивными стремлениями и старым положительным правом, то есть опытом переживания несправедливости. Поэтому наиболее активно и плодотворно естественно-правовые концепции развиваются в периоды реформ и изменений.

Ключевые слова: право, государство, естественно-правовая теория, правовое мировоззрение.

Lebedeva O. Development of natural law theory as a consequence of the formation of the legal world-view

Article is devoted to the development of natural law theory as a consequence of the formation of the legal world. According naturally-right legal approach by nature, content is essentially a natural and belongs to the person from birth. Natural right — that's right, is transmitted to humans from the outside and is a priority. It is primary in relation to the norms of positive law. Representatives of this theory believe that it found most fully embodied the objective properties and values «of the law». It is endowed with the corresponding absolute value and is intended to be a model and a measure of the quality of the current positive law. Emphasis on the fact that the essence of natural law thinking is philosophical and, above all, a moral critique of the state and law. In the course of this criticism comes weighted legal and public relations for their compliance with the spirit and content. So this criticism is directed at the legitimacy and limits of law and state. In this regard, natural and legal thinking of particular social importance of the transition period in the development of society, characterized by intensification of the contradictions between the ideal and reality, new and old progressive aspirations of positive law, that is an experience of injustice. Therefore, the most active and productive natural law concepts developed during periods of reform and change.

Key words: law, state, natural law theory, legal world-view.

*Роман Петрович Луцький,
декан юридичного факультету
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького,
кандидат юридичних наук, доцент*

СИСТЕМА КООРДИНАТ «ЛЮДИНА — ПОЗИТИВНЕ ПРАВО (ЗАКОН)»

На сучасному етапі розвитку українського державотворення людина стає рівноправним суб'єктом суспільних відносин разом із правом, державою та її органами і посадовими особами. Розглядаючи сутність взаємодії між державою і правом, теорія держави і права як наука і навчальна дисципліна вивчає окрему людину, індивіда, особистість через призму взаємовідносин людина і право. При цьому визначальна роль у цьому виді взаємодії належить позитивному праву (закону), яке за допомогою правових механізмів забезпечує стабільність та розвиток суспільства з метою недопущення протистоянь та розколів у середині останнього. Саме дослідження цієї складової взаємодії становить актуальність порушеної проблематики.

Методологічною основою статті стали праці С. Алексєєва, В. Бабкіна, В. Бачиніна, О. Зайчука, М. Костицького, В. Нерсисянца, Н. Оніщенко, М. Панова, О. Копиленка, Н. Пархоменко, С. Сливки, Л. Фуллера, Р. Халфіна, Ю. Шемшушенка, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

На підставі тих фундаментальних основ, які вони заклали, вважаємо за доцільне проводити власні дослідження визначеної проблематики.

Нині досить багато досліджень у теорії права спрямовані на розкриття сутності взаємодії між особистістю та правом як регулятором поведінки людей. У той же час практично оминається увагою одна з визначальних складових цього процесу, яка лежить в системі координат «людина — позитивне право (чинне законодавство)», оскільки саме чинне законодавство повинно, розмежовуючи приватні чи специфічні інтереси, які можуть закладатися у підтексті учасниками законодавчої діяльності, концентрувати в собі загальну волю чи загальний інтерес суспільства і цим самим виражати справжнє призначення права щодо держави, суспільства та людини.

Характеризуючи взаємодію між людиною і правом, доцільно зазначити, що право саме по собі не є дієвим. Діють вільні люди, які у своїх взаємовідносинах є суб'єктами права. Вільна людина — це розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними. Індивід — це конкретна людина з її природними властивостями (талантами, недоліками). У людини як індивіда розрізняють біологічні та соціальні якості. Біологічне в людині, яка є частиною матеріального світу, складається з її природної основи, що характеризується наявністю тіла, органів чуття, природної фізичної сили та інших біологічних якостей. Проте саме лише біологічне в людині не визначає її як особистість. Особу характеризує поєднання біологічного змісту і соціальних якостей, саме тому остання виступає правовим суб'єктом, який уособлює правове буття, принцип права і є його носієм і реалізатором. Тож правоздатність і правосуб'єктність людей є правовими характеристиками вільних індивідів у їх взаємовідносинах, а також необхідними формами реалізації цієї свободи людей, тобто буття права.

Обов'язковість й однаковість правових норм досягається дією позитивного права (закону) як встановленого зв'язку між діями і вчинками людей та їх наслідками. Саме закон, за